

УДК 321.64

Детермінанти авторитарних відкатів: загальне та особливе

Ю.М. ДЗЮБЕНКО

Національний університет «Одеська юридична академія», м. Одеса, Україна,
E-mail: dziubenko_2015@ukr.net**Авторське резюме**

У статті розглянуто причини авторитарних відкатів, визначено потенційні фактори та умови авторитарного відкату після третьої хвилі демократизації: зниження легітимності демократичних режимів, загальна економічна криза, виникнення ефекту «снігової кулі» через перехід до авторитаризму якоїсь демократичної або держави, яка демократизується, перехід кількох недавно демократизованих країн до диктатури, успішна експансія з боку недемократичної держави по відношенню до демократичних країн, виникнення різних форм авторитаризму, що відповідають потребам свого часу. Визначено основні причини авторитарних відкатів у країнах Центрально-Східної Європи, Прибалтики та проаналізовано загальні тенденції авторитарних режимів у окремих країнах зазначених регіонів. Визначено, що однією з основних причин посилення авторитарної тенденції розвитку політичної системи нових незалежних держав автор бачить, насамперед, у вдосконаленні механізму «доступу правлячих кіл» до національного надбання. Проте схожість загальних тенденцій політичного розвитку пострадянських республік далеко не означає, що становлення надбудовних інститутів відбувається повсюдно за одним сценарієм. Визначено, що істотні відмінності в національних політичних процесах пов'язано з відмінностями в темпах і змісті ринкових перетворень нових незалежних держав.

Ключові слова: політичний процес, політичний режим, трансформація, хвилі демократизації, авторитарний режим, авторитарний відкат, недемократичні держави.

Determinants of authoritarian reverse waves: common and different

JU.M. DZIUBENKO

National university «Odessa law academy», Odessa, Ukraine,
E-mail: dziubenko_2015@ukr.net**Abstract**

The article analyzes basic reasons of authoritarian reverse waves, defines potential factors and conditions of authoritarian reverse wave after the third wave of democratization, such as: reduction of legitimacy of democratic regimes, general economic crisis, appearance of «snowballing» effect after authoritarian transition of any democratic or democratizing state, transition of recently democratized countries to dictatorship, successful expansion by undemocratic state against democracies, appearance of different forms of authoritarianism that respond to the needs of the moment. The paper also determines fundamental reasons of authoritarian reverse waves in Central and Eastern European countries, Baltic states and analyzes general trends of authoritarianism in particular countries of the mentioned areas. The reason for strengthening of authoritarian tendencies of political system in new independent states the author sees, above all, in improvement of mechanism of «ruling circles' access» to the national heritage is defined, however, the similarity of general trends in political development of post-Soviet republics does not mean that the establishment of superstructural institutions generally occurs under one scenario and significant differences in national political processes primarily with differences in pace and content of market transformation in new independent states are associated.

Key words: political process, political regime, transformation, waves of democratization, authoritarian regime, authoritarian reverse wave, nondemocratic states.

Постановка проблеми. В умовах глобалізації, високошвидкісного, інформатизованого та динамічного суспільства зростає кількість суб'єктів у суспільстві і відповідно вимоги до держави ростуть, як і росте кількість інформації, яка необхідна для прийняття зважених політичних рішень. У окремих країнах відбуваються процеси, які супроводжуються нестабільністю у суспільстві, недовірими механізмами та методами здійснення влади і реалізації політичних рішень. Також слід відзначити, що в умовах кризи ліберальних парадигм суспільного розвитку прагнення низки держав до реалізації саме авторитарної модернізації після третьої хвилі демократизації не послаб-

люється, а навпаки посилюється [2, с. 35].

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідженню авторитарного транзиту присвячено багато праць зарубіжних авторів, таких як С. Гантінгтон, К. Радіонов, О. Г. Пономарьова, А. В. Власов, Г. І. Вайнштейн, М. А. Баранов, А. Суздальцев, В. Томахів та ін. Однак, слід відзначити, що проблема визначення умов та причин авторитарних транзитів після третьої хвилі демократизації є малодослідженою.

Мета дослідження – визначити та охарактеризувати основні причини та умови авторитарних відкатів.

Виклад основного матеріалу. До основних причин авторитарного відкату, окрім таких

© Ю.М. Дзюбенко, 2015

факторів як глобальна економічна криза, міжнародна напруга, слід виділити окремо, що кожна модель демократії має свої часові та географічні кордони. Прикладом тут є соціально-ліберальна модель демократії, яка зародилася в США під час «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта і успішно працювала протягом двох післявоєнних десятиліть, однак до кінця 1960-х – початку 1970-х вичерпала свій ресурс. Сьогодні вже вичерпано якісний резерв моделі ліберальної демократії, виробленої в 1970-1980-і роки [5]. І до тих пір, поки не буде вироблена нова модель, яка, з одного боку, ефективно працювала б в умовах глобалізації, а з іншого – долала цивілізаційні обмеження, у світі будуть превалювати тенденції відкату.

С. Гантінгтон виділив наступні причини відкату:

- зникнення закону і порядку в результаті тероризму і повстанських рухів;
- інтервенція або завоювання недемократичною іноземною державою;
- ефект «снігової кулі» у вигляді дії прикладу краху або повалення демократичних систем в інших країнах;
- недостатня вкоріненість демократичних цінностей серед ключових груп еліти та широкої громадськості;
- економічна криза або крах, яка загострила соціальний конфлікт і підвищила популярність жорстких заходів, які могли бути застосовані тільки авторитарним урядом;
- соціальна і політична поляризація, найчастіше викликана діями лівих урядів, які намагалися проводити надмірно багато соціально-економічних реформ занадто швидко;
- рішучість консервативних груп середнього і вищого класу прибрати популістські і ліві рухи, а також нижчий клас від політичної влади.

Переходи від демократії до авторитаризму, крім тих, що були викликані діями іноземних акторів, майже завжди здійснювалися тими, хто стояв при владі або близько до влади в демократичній системі. За одним або двома можливими винятками, не було випадку, щоб кінець демократичній системі поклато всенародне голосування або всенародне повстання. Переважна більшість переходів від демократії до авторитаризму приймало форму військових переворотів або переворотів, що здійснюються виконавчою владою, коли демократично обраний глава виконавчої влади рішуче поривав з демократією і зосереджував всю владу в своїх руках, зазвичай шляхом оголошення надзвичайного або воєнного стану.

Також варто відзначити, що як перший, так і другий відкати демократичних систем замінялися історично новими формами авторитарного правління. Фашизм відрізнявся від колишніх форм авторитаризму своєю масовою базою, ідеологією, партійною організаці-

єю і прагненням охоплювати й контролювати велику частину суспільства. Бюрократичний авторитаризм відрізнявся від колишніх форм військового правління в Латинській Америці своїм інституціональним характером, передбачуваним безстроковим правлінням та економічною політикою [9, с. 310-314]. По суті, обидві нові форми авторитаризму представляли собою реакцію на соціальний і економічний розвиток.

В якості потенційних причин третього відкату слід визначити:

- зниження легітимності демократичних режимів через систематичну нездатність діяти ефективно;
- загальна економічна криза, яка також може в багатьох країнах позбавити демократію легітимності;
- виникнення ефекту «снігової кулі» через перехід до авторитаризму якоїсь демократичної або держави, яка демократизується;
- перехід кількох недавно демократизованих країн до диктатури через відсутність багатьох необхідних для демократії умов, що також може привести до ефекту «снігової кулі»;
- успішна експансія з боку недемократичної держави по відношенню до демократичних країн;
- виникнення різних форм авторитаризму, що відповідають потребам свого часу: авторитарний націоналізм, релігійний фундаменталізм, олігархічний авторитаризм, популістські диктатури, групові диктатури, які можуть поставити під свій контроль усе суспільство [1].

О. Г. Пономарьова серед загальних факторів, що визначили авторитарний транзит в країнах ЦСЄ, ПСА і Прибалтики, визначила:

- 1) неготовність населення до управління країною в умовах парламентаризму - більшість громадян не знали демократичних традицій і не сприймали демократію як цінність саму по собі; відсутність відповідної політичної культури;
- 2) ліберальні виборчі закони відкрили у велику політику дорогу дрібним і екстремістським партіям, роль яких у парламенті була явно деструктивною;
- 3) відсутність необхідної для демократії соціальної структури - стійкого і численного середнього класу; переважання селянського населення, як правило, не підтримуючого демократію;
- 4) неготовність політичної еліти до демократії; надмірні особисті амбіції провідних політиків;
- 5) надзвичайно складна економічна ситуація в країнах;
- 6) зовнішній тиск країн Троїстого союзу [4, с. 189].

Більшість авторів називають централізацію владної вертикалі як механізму здійснення модернізації, що практично вичерпав свій ресурс пострадянської економічної спадщини [3, с. 1].

В якості іншої причини «авторитарного відкату» відносять вичерпаність життєвого ресурсу ліберально-демократичної моделі розвитку, що є орієнтиром для більшості пострадянських держав [5]. На думку А. І. Суздальцева, «авторитарний тренд в сукупності з державним, а в ряді випадків і етнічним націоналізмом, нерозвиненістю партійних систем і криміналізацією влади може стати головною політичною домінантою» колишніх союзних республік [6].

Причину посилення авторитарної тенденції розвитку політичної системи нових незалежних держав автор бачить, насамперед, у відосконаленні механізму «доступу правлячих кіл» до національного надбання. Не випадково у цьому зв'язку авторитарні режими отримали логічне втілення насамперед в країнах з широкими можливостями експорту, реекспорту, транзиту енергоносіїв.

Однак схожість загальних тенденцій політичного розвитку пострадянських республік далеко не означає, що становлення надбудовних інститутів відбувається повсюдно за одним сценарієм. Істотні відмінності в національних політичних процесах вчені пов'язують, насамперед, з відмінностями в темпах і змісті ринкових перетворень нових незалежних держав.

Аналізуючи політичний розвиток країн ЦСЄ, ПСЄ та Прибалтики у міжвоєнний період, слід пам'ятати, що цей регіон не є частиною Заходу, а лише периферія ядра капіталістичної системи.

Перша половина ХХ ст. для країн і народів цього простору - «час повільного, поривчастого, із зупинками процес модернізації, який був ... радикально трансформований комуністичною революцією, з її особливими модернізаційними проектами, міфами і утопіями» [4].

І для максимально об'єктивної оцінки політичної ситуації, що склалася в більшості країн ЦСЄ, ПСА і Прибалтики в міжвоєнний період, важливо розуміти не тільки складність соціально-економічного становища, а й напрямок еволюції суспільних настроїв і політичного спектра.

У міжвоєнний період усі країни ЦСЄ, ПСЄ та Прибалтики мали авторитарні режими у вигляді президентських або монархічних диктатур. Диктатури 1920-1930-х років в Албанії, Болгарії, Угорщині, Греції, Латвії, Литві, Польщі, Румунії, Словаччині, Естонії, Югославії мали багато спільного. При всій відмінності обставин виникнення їх об'єднували націоналізм, заперечення ліберальної демократії, антипарламентаризм, критичне ставлення до політичних партій і прагнення до одноосібної влади вождя (монарха, президента чи військового диктатора) [4].

Режими у всіх цих країнах еволюціонували від квазідемократії до авторитаризму, головним виправданням якого «був пошук виходу із загальноєвропейської кризи, затвердження

і стабілізація національної державності» (цит. за: [4]).

Усі авторитарні режими міжвоєнного періоду в досліджуваному регіоні відрізняла наявність трьох основ авторитаризму: вождизму, ідей побудови національної держави та націоналізму.

Найважливішою складовою частиною ідеології авторитаризму, її ядром була ідея національної держави і націоналізму, які виражалися у вимозі «відновлення національної справедливості» і створення «польської Польщі», «латиської Латвії», «угорської Угорщини» і т.д., тобто держави з чіткою домінантою корінної нації. Цілі ці повинні були бути досягнуті шляхом надання «корінним» націям провідних позицій в економіці, політиці, культурі, вихованням населення в націоналістичному дусі, в нетерпимості до інших національностей, насамперед євреям, українцям, білорусам і росіянам.

Найважливішою характеристикою всіх авторитарних режимів є наявність сильної харизматичної особистості: Пілсудський у Польщі, Хорті та Гембеш в Угорщині, Сметона в Литві, Улманіс у Латвії, Глінка в Словаччині і т.д.

У периферійних країнах, де політична орієнтація визначалася насамперед відданістю особистості, а не політичною програмою, табір вождів, диктаторів складався з відданих особисто їм преторіанців.

Слід пам'ятати, що генезис і розквіт авторитарного режиму пов'язаний з аморфністю політичних конкурентів і наявністю занадто м'якою, нездатною на рішучі й жорсткі дії в складних соціально-економічних умовах владної структури парламентаризму.

Авторитарний режим необхідно оцінювати прагматично, «як організм, який заповнив порожнечу в центрі політичної сцени і сприяв стабільності в країні» [4, с. 192].

Еволюція всіх авторитарних режимів проходить три загальні стадії. На першій прихід влади визначено «служінням» якоїсь ідеї. На другий починає домінувати простий кар'єризм, все частіше застосовуються методи, що порушують не тільки політичний плюралізм, а й права людини і громадянина. Сформований авторитаризм активно обмежує опозицію [4, с. 194].

Що ж до основної маси населення, то воно, за винятком ущемлених у правах національних меншин, вельми позитивно сприймало авторитарну трансформацію, яка несла з собою порядок, обмежувала корупцію і забезпечувала соціально-економічний розвиток суспільства.

Хотілося б окремо зупинитись на прикладі України, адже прихід В. Януковича до влади зупинив демократичні тенденції та призвів до зворотного процесу і руху до авторитаризму. Його початком стало скасування Конституційної реформи 2004 р. в жовтні 2010-го і повер-

нення до моделі президентсько-парламентської форми правління. Мета цього кроку більш ніж зрозуміла – це концентрація державної влади, виконавчої вертикалі в одних руках, що є притаманним для авторитаризму. За три роки перебування при владі В. Януковичу вдалося підпорядкувати собі не лише судову владу, яка характеризувалася корумпованістю та залежністю від чиновництва, а й законодавчу.

Україна, за прикладом Росії й Білорусі, швидкими темпами почала наближатися до авторитаризму. Авторитарні тенденції в динаміці трансформації політичного режиму перемогли демократичні.

«Вже в березні 2013 р. українські політологи констатували той факт, що трирічне правління Президента Януковича призвело як до трансформації моделі державного управління, так і зміни типу політичного режиму, який характеризувався відходом від демократичних цінностей. З часу правління Ющенка й Тимошенко Україна втратила ряд позицій в списку ознак вільних та демократичних країн за рейтингом неурядової міжнародної організації Freedom House, опустившись до рівня таких держав, як Пакистан, Колумбія та Мозамбік, і перейшла з розряду «вільних країн» до «частково вільних» [7, с. 338]. Із названих політологами 12 основних ознак авторитарного режиму, політичне панування В. Януковича в Україні повністю відповідало восьми критеріям та ще чотирьом частково, зберігаючи деякі ознаки невикоріненої демократії, громадянської свободи та недобудованого авторитаризму [8].

«Добудувати» авторитаризм В. Янукович та його оточення вирішили прийняттям т. зв. «законів 16 січня» 2014 р. під час Революції гідності для «викорінення демократії» та громадянських свобод. Розстріл демонстрантів у трагічні дні лютого 2014 р. можна вважати апогеєм сформованого клептократичного авторитаризму. Знаковим став і той факт, що політична кар'єра В. Януковича завершилася так, як і багатьох збанкрутілих авторитарних диктаторів – утеча з країни з награваним добром. Враховуючи це, згідно з існуючими класифікаціями авторитаризму в політології, можна визначити політичний режим В. Януковича як авторитарний та олігархічно-клептократичний [7, с. 338].

Висновки. Отже, з урахуванням подій останніх років в Україні можна стверджувати, що динаміка трансформації політичного режиму характеризується суперечливістю і непрогнозованістю. Без заперечень відзначимо, що авторитарні тенденції перебували в стані протиборства з демократичною, незавершеністю, суперечливістю і непослідовністю самої трансформації режиму. Все це, на нашу думку, і визначає особливості періоду та трансформації політичного режиму України після розпаду СРСР порівняно з іншими посттоталітарними державами, тому в подальших перспективах вважаємо за нагальне зупинитись окремо на дослідженні основних умов та причин авторитарного транзиту в Україні та низки інших країн, саме після 2000 року, що дасть можливість спрогнозувати тенденції та загрози демократії.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Баранов Н.А. Волны демократизации в современном мире [Электронный ресурс] / Н.А. Баранов. – Режим доступа: http://nicbar.ru/polit_trans_lekzia2.htm
2. Вайнштейн Г.И. Фактор политической системы в процессах модернизации: мировой опыт и российские реалии [Текст] / Г.И. Вайнштейн // Модернизация, авторитаризм и демократии: сборник материалов конференции (ИМЭМО РАН, 29 марта 2010 г.) / отв. ред. Н.В. Загладин, В.И. Катагарова. – М.: ИМЭМО РАН, 2010. – С. 33-37.
3. Власов А.В. Постсоветское пространство: 20 лет спустя. Выступление на заседании Евразийского форума экспертов «20 лет постсоветского развития: итоги и новые тенденции» [Текст] / А.В. Власов. – Астана: АМИ «Trend», 2011. – 5 с.
4. Пономарева Е.Г. Авторитарный транзит периферийных стран межвоенной Европы: политологический анализ [Текст] / Е.Г. Пономарева // Вестник МГИМО-Университета. – 2009. № 6 (9). – С. 188-199.
5. Радионов К. Авторитарный откат на постсоветском пространстве [Электронный ресурс] / К. Радионов // Forbes. – Режим доступа: <http://www.forbes.ru/mneniya-column/oputy/62640-avtoritarnyi-otkat-na-posts-ovetskom-prostranstve>
6. Суздальцев А. Постсоветское пространство: единство и многообразие [Электронный ресурс] / А. Суздальцев // Актуально. – 28 марта 2009. – Режим доступа: <http://ruscrimea.org/actualno/426-a-suzdalcev-postsovetskoe-prostranstvo-edinstvo.html>
7. Томахів В. Трансформація політичного режиму в незалежній Україні: загальні тенденції, особливості, дефініції [Текст] / В. Томахів // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – 2014. Вип. 9. Ч. 1. – С. 336-342.
8. Україна набула майже усі 12 ознак авторитарної держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vgholos.com.ua/articles/ukraina_nabula_mayzhe_usih_12_oznak_avtorytarnoi_derzhavy_106965.html
9. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века [Текст] / С. Хантингтон; пер. с англ. М.: РОССПЭ, 2003. – 368 с.

Стаття надійшла до редакції 30.06.2015

REFERENCES:

1. *Baranov, N.A.* Volny demokratizacii v sovremennom mire (Waves of democratization in the world today). Regime to access: http://nicbar.ru/polit_trans_lekzia2.htm
2. *Vajnshtejn, G.I.* Faktor politicheskoj sistemy v processakh mdernizacii: mirovoj opyt i rossijskie realii (The factor of the political system in the process of modernization: international experience and Russian reality). *Modernizacija, avtoritarizm i demoracija*. Moscow: *IMEHMO RAN*, 2010. P. 33-37.
3. *Vlasov, A.V.* Postsovetskoe prostranstvo: 20 let spustja. Vystuplenie na zasedanii Evrazijskogo foruma ehkspertov «20 let postsovetskogo razvitija: itogi i novye tendencii» (Post-Soviet Space: 20 Years Later. Speech at the meeting of the Eurasian Expert Forum «20 years of post-Soviet development: results and new trends»). Astana, *AMI «Trend»*, 2011. 5 p.
4. *Ponomareva, E.G.* Avtoritarnyj tranzit periferijnykh stran mezhvoennoj Evropy: politologicheskij analiz (Authoritarian transit of the peripheral countries interwar Europe: political analysis). *Vestnik MGIMO-Universiteta*, 2009, no 6 (9), P. 188-199.
5. *Radionov, K.* Avtoritarnyj otkat na postsovetskom prostranstve (The authoritarian rollback on post-Soviet space). Regime to access: <http://www.forbes.ru/mneniya-column/opyty/62640-avtoritarnyi-otkat-na-postsovetskom-prostranstve>
6. *Suzdal'cev, A.* Postsovetskoe prostranstvo: edinstvo i mnogoobrazie (The post-Soviet space: the unity and diversity). *Aktual'no*, 2009, 28 March. Regime to access: <http://ruscrimea.org/actualno/426-a.-suzdalcev.-postsovetskoe-prostranstvo-edinstvo.html>
7. *Tomakhiv, V.* Transformacija politichnogo rezhimu v nezalezhnij Ukraini: zagal'ni tendencii, osoblivosti, definicii (The transformation of the political regime in independent Ukraine: general trends, characteristics, definitions). *Ukrains'ka nauka: minule, suchasne, majbutnie*, 2014, no. 9, p. 1. P. 336-342.
8. Ukraina nabula majzhe usikh 12 oznak avtoritarnoi derzhavi (Ukraine has acquired almost all the 12 signs of the authoritarian state). Regime to access: http://vgolos.com.ua/articles/ukraina_nabula_majzhe_usih_12_oznak_avtorytarnoi_derzhavy_106965.html
9. *Khantington, S.* Tret'ja volna. Demokratizacija v konce XX veka (The third wave democratization in the late twentieth century). Moscow, 2003. 368 p.

Дзюбенко Юлія Михайлівна – аспірант
Національний університет «Одеська юридична академія»
Адреса: 65009, м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 23
E-mail: dziubenko_2015@ukr.net

Dziubenko Juliia Mykhaylivna – postgraduate
National university «Odessa law academy»
Address: 23, Fontanskaya doroga Av., Odessa, 65009, Ukraine
E-mail: dziubenko_2015@ukr.net